

Оксана Тарапон*

Ціннісні орієнтири в Україні в умовах формування тоталітарного менталітету 1920–1930-х рр.

Values in Ukraine in the Formation of a Totalitarian Mentality in the 1920s and 1930s. Mental origins of Soviet totalitarianism were formed after the brutal military conflict during the establishment of the Soviet regime in Ukraine. Protracted military confrontation of several military and political forces exposed civilians to violence and lawlessness. Mass suffering devalued a human life and intensified social disappointment. Physical and psychological injuries affected daily life and values of the society. The values of survival and self-preservation became dominant under conditions of permanent violence against society. The main characteristic of the totalitarian mentality was the fear, which consolidated the position of non-interference and passivity. During the 1920s and 1930s it facilitated Soviet authorities to use violence against some classes and groups of the society (requisition of bourgeoisie property, abuse of intellectuals, clergy, etc.). Sharp inversion of values, philosophical and moral foundations of the nation, multiplied by the forcible practices of the Soviet policy, resulted in the erosion of values, distorted traditional behavioral patterns of the society and caused deep injuries of mass consciousness.

Keywords: values, totalitarian mentality, Ukraine, Soviet regime.

Ценностные ориентиры в Украине в условиях формирования тоталитарного менталитета 1920–1930-х гг. Ментальные истоки советского тоталитаризма формировались с момента жестокого военного конфликта в период установления советского режима в Украине. Затяжное военное противостояние нескольких военно-политических

* ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” (Україна). Поштова адреса: ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30, кафедра історії та культури України (каб. 222). E-mail: kafedra_zbirnyk@mail.ru

сил супроводжалося насилієм, погромами, беззаконнями над мирними жителями, масові страдания обесценили людську життя, усилили розчарування суспільства, фізичні та психологічні травми відбилися на наступних практиках повсякденної життя, ціннісних орієнтаціях суспільства. Цінності виживання та самоохорони стали домінуючими в умовах постійного насилія над суспільством. Головною рисою тоталітарного менталітету став страх, який зміцнив позицію невтручання та пасивності, що протягом 1920–1930-х рр. полегшило радянським органам можливість застосовувати практику насилія над окремими класами, групами суспільства (реквізиції майна буржуазії, видавництва над інтелектуальною, духовною та ін.). Різке інверсія ціннісних орієнтирів, світоглядних та моральних основ нації, збільшена на силові практики радянської політики, обумовили ерозію цінностей, викривили традиційні моделі поведінки суспільства, викликали глибокі травми масової свідомості.

Ключові слова: ціннісні орієнтири, тоталітарний менталітет, Україна, радянський режим.

ВСТУП

Сучасна Українська держава і суспільство, як ніколи раніше, поставили перед проблемою вибору подальшого вектора розвитку – політичного, соціально-економічного, морально-ціннісного тощо. З одного боку, процеси євроінтеграції потребують глибокого переосмислення в українському суспільстві щодо місця та ролі України у світі через призму її політичних та культурно-історичних взаємин із різними державами впродовж багатьох століть. З другого, – перед нашим суспільством стоїть непросте завдання збереження власних національно-культурних цінностей у процесі глобалізації та одночасного очищення від негативних наслідків тоталітарного минулого, які закріпилися на рівні ментальних звичок і даються взнаки в усіх сферах нашого буття, в тому числі й у ціннісних вимірах суспільства.

Політологи, звертаючись до ціннісної проблематики в контексті вивчення політичної культури, її трансформації в сучасній Україні, справедливо наголошують на тому, що формування масової свідомості в умовах гострої боротьби демократії, що утверджується, та авторитаризму, який уперто чинить опір, зумовлює амбівалентність суспільної свідомості – поєднання полярних поглядів, думок, почуттів, орієнтацій (одночасна підтримка нових демократичних та віджилих тоталітарних практик, цінностей, етичних норм тощо). Це становить „яскравий приклад

конформно-амбівалентного типу реакцій, готовність людей підтримувати взаємовиключні позиції”¹. Стосовно української політичної культури науковці констатують, що її специфіка „полягає у переважній аполітичності громадян, відсутності стійких політичних уподобань і небажанні обстоювати гарантовані де-юре, але потурані де-факто права”². Проблеми з подоланням цих негативних тенденції, на наше переконання, закорінені в глибоких історичних реаліях перебування України в складі Російської імперії авторитарного зразка та радянської тоталітарної держави, що зумовило появу в українському суспільстві ознак тоталітарного менталітету, орієнтації на цінності такого типу, які досить глибоко вкоренилися в масову свідомість українців.

Проблема декомунізації українського суспільства гостро ставить потребу вдумливого аналізу радянських тоталітарних практик через призму ментальних характеристик, повсякденного життя українського соціуму, деформації його моралі, морально-світоглядних цінностей та ін. Майже чверть століття як зникла з політичної карти світу країна СРСР, на науковому рівні відбулося переосмислення радянської історії, розвінчання тоталітарних злочинів радянського режиму, але радянські звичаї, традиції, цінності та переконання продовжують існувати в повсякденних практиках багатьох громадян і частини політичної української еліти, пристосовуючись до сучасних реалій демократичного курсу Української держави.

Окреслений комплекс проблем, на нашу думку, визначає актуальність обраної теми дослідження. В українській історіографії останніх двох десятиліть історія України 1920–1930-х рр. займає чільне місце. Написано велику кількість монографій, дисертацій і статей з політичної, соціально-економічної, культурної історії України цього періоду, серед яких праці С. Кульчицького, Ю. Шаповала, В. Даниленка, В. Коцура, Г. Касьянова, В. Пашенка, С. Ляха³ та ін.

¹ Ю. Щербакова, *Цінності об’єднаної Європи*, Київ 2014, с. 50.

² *Ibidem*, с. 65.

³ С. Кульчицький, *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*, Київ 1996, 396 с.; Ю. І. Шаповал, *Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії*, Київ 2000, 560 с.; В. М. Даниленко, Г. С. Касьянов, С. В. Кульчицький, *Сталінізм на Україні: 20–30-і роки*, Київ 1991, 341 с.; В. П. Коцур, *Історичні дослідження: упереджені та об’єктивні оцінки: (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–30-х рр.: історіографія)*, Київ 1998, 506 с.; В. Пашенко, А. Киридон, *Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки*, Полтава 2004, 336 с.; *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу*

Однак проблема формування шкали ціннісних орієнтирів радянського суспільства, тоталітарного менталітету українського народу в період перших радянських десятиліть не знайшли комплексного висвітлення в історичній літературі. Питання ціннісних орієнтирів у контексті політичних досліджень більше привертало увагу політологів. Так, окремі теоретико-методологічні аспекти політичних цінностей у контексті ціннісного конфлікту сучасного українського суспільства розглянув Петро Сліпець⁴, політологічний аналіз класифікації та еволюції цінностей українського суспільства в системі цінностей об'єднаної Європи здійснила Юлія Щербакова⁵. Проблеми радянської ідентичності та тоталітарної свідомості в контексті національної ідентичності та політичної культури українського народу частково відображено в узагальнювальних працях Лариси Нагорної⁶.

У цій статті зроблено спробу проаналізувати зміну ціннісних орієнтирів українського соціуму в умовах тотального насильства в період встановлення радянської влади, формування окремих ознак тоталітарного менталітету в Україні.

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО МЕНТАЛІТЕТУ В УКРАЇНІ

Аналіз цієї проблеми потребує звернення до визначень понятійного апарату в руслі обраної теми. Навіть виходячи з найбільш широкого тлумачення термінів „менталітет” („сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних і т. ін. особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда, що проявляється в культурі, мові, поведінці і т. ін.”) та „тоталітаризм” („характеризується повним пануванням держави над усіма сферами життя суспільства, знищенням демократичних свобод, відсутністю прав людини”)⁷, поняття тоталітарний менталітет можна

(1921–1928 рр.): *Колективна монографія*, відп. ред. С. В. Кульчицький (Ч. 1, Київ 2009. – 445 с., Ч. 2, Київ 2010. – 382 с.).

⁴ П. П. Сліпець, *Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації*, Київ 2009, 251 с.

⁵ Ю. Щербакова, *Указ. праця*.

⁶ Л. Нагорна, *Національна ідентичність в Україні*, Київ 2002, 272 с.; Л. П. Нагорна, *Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії*, Київ 1998, 278 с.

⁷ *Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів*, заг. ред. В. В. Дубічинського, Харків 2006, с. 471.

тракувати як сукупність психічно-інтелектуальних, морально-етичних практик народу, які формує й контролює держава.

У спеціалізованих наукових виданнях подано деталізоване розуміння поняття тоталітаризму як особливо небезпечної форми автократії, яка, крім перелічених ознак, характеризується широкомасштабним насильством і репресіями проти реальних і удаваних опозиційних елементів, претендує на увесь політичний, соціальний і моральний лад, на всю людину загалом. Тоталітарна форма державного насильства має особливу духовну основу – „сполучення сліпої віри з крайнім цинізмом”. Проголошуючи певну „мету” (в радянському випадку – побудова комуністичного ладу), держава спрямовує всі ресурси на її досягнення, незважаючи на ціну та рівень принесених жертв, а всенародна підтримка, яку цим викликано, надає державі необмежених засобів і форм правління, створюючи безконтрольність владних дій⁸. Сучасна наука визначає ментальність як психологічний архетип, „душу народу”, його „темперамент” чи „національний характер”, як „своєрідну психологічну детермінанту поведінки мільйонів людей, за будь-яких обставин вірних своєму „коду”, що історично склався”. З одного боку, менталітет відіграє роль стабілізатора суспільних процесів, з другого, – він є динамічним, реагує на зміни умов існування суспільства⁹.

Отже, виходячи з поданих вище визначень, можемо окреслити тоталітарний менталітет як психологічну детермінанту (причина, зумовленість, закономірність) поведінки мільйонів людей, викликану тотальним контролем всіх суспільних процесів та насильством над окремими індивідами і масами загалом. Тобто, сукупність уявлень, поглядів, відчуттів в умовах тоталітарних практик, реагування на систему насилля, вироблення певних форм поведінки в ній, що проявлялося в культурі, мові, етиці та морально-ціннісних орієнтирах соціуму.

Морально-психологічні витоки радянського тоталітаризму слід аналізувати з моменту силового протистояння, яким супроводжувалося встановлення радянського режиму в Україні. При цьому не слід забувати про наслідки для України першої світової війни, яка поляризувала політичні інтереси, зумовила масове зубожіння населення, кардинально змінила

⁸ Т. Орлова, *Тоталітаризм*, [в:] *Історія в термінах і поняттях: довідник: Навч. посіб.*, загал. ред. Орлової Т. В., Вишгород 2014, с. 632–634.

⁹ Т. Орлова, *Менталітет*, [в:] *Історія в термінах і поняттях: довідник: Навч. посіб.*, загал. ред. Орлової Т. В., Вишгород 2014, с. 385–386.

соціальні та ціннісні стереотипи суспільства. Погодимося із думкою Л. Нагорної, що „війна зруйнувала звичні соціальні зв'язки, вивела з ладу звичайні регулятори поведінки, легітимізувала і технізувала насильство; смерть перестала бути сакральним явищем”, а найголовніше, війна зумовила революційне бродіння, активізувала „психологічний синдром революційного соціального невротизму”, спровокувала підвищену збуджуваність і агресивність, сприяла мілітаризації суспільної свідомості, розхитуючи основи моралі, знецінюючи людське життя¹⁰.

Закріплення радянської форми державності відбувалося в умовах жорстокого протистояння кількох військово-політичних сил, що по чергово змінювали свій контроль над Україною. 1919–1920 рр. – апогей запеклої боротьби між військовими формуванням українських повстанців, Червоної та Добровольчої армій, що зумовив суттєвий розкол суспільства, політичну дезорієнтацію широких суспільних верств населення. В умовах затяжного військового конфлікту мирні жителі ставали заручниками політичної нестабільності, збройної боротьби, економічної розрухи. Кожна військова сила використовувала матеріальні та людські резерви для зміцнення своїх позицій, проводила мобілізацію до власних збройних формувань, здійснювала реквізицію майна і продовольства громадян як єдиного джерела поповнення резервів своєї армії. Це часто супроводжувалося насильством, погромами, беззаконнями щодо мирного населення, що посилювало зневіру та страх суспільства. Про це красномовно свідчать щоденникові записи лікаря Олександра Несвіцького, який з приходом у Полтаву 29 липня 1919 р. білогвардійських військ писав: „З часу царського уряду, тобто за 2 ½ роки, Полтава переходить від одної влади до другої 12-й раз. Нічого сказати, гарне становище всього населення!...”¹¹. Ця зміна влади для жителів українських губерній була далеко не останньою. Військовий стан і безкарність військових злочинів зумовлювали деградацію окремих солдатів та цілих військових підрозділів. Так, коли 28 листопада 1919 р. у Полтаву вступили загони повстанців, що назвалися „махновцями” та заявили, що місто віддане їм на грабунок протягом 6 годин часу, цим ознаменувалася 13-та зміна влади у Полтаві. А 29 листопада було опубліковано

¹⁰ Л. П. Нагорна, *Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії*, Київ 1998, с. 114.

¹¹ О. О. Несвіцький, *Полтава у дні революції та період смути 1917–1922 рр.: Щоденник*, Укладачі В. В. Коротенко, М. Г. Пустовіт, З. П. Яненко, Полтава 1995, с. 117.

наказ №1 радянської влади, який скасовував попередні розпорядження влади Денікіна, утверджував чинність усіх розпоряджень і наказів РСФСР, установлював розстріл на місці за грабунки з будь-чийого боку, вимагав від населення повідомляти про всі факти пограбувань у комендатуру для негайного вжиття заходів. Зранку того ж дня розпочалися масові розбої та розграбовування громадських і приватних будівель. Подібна історія відбувалася при вступі в Полтаву білогвардійських військ. „Попередньо нальотом на місто були тоді пущені козаки з наданням їм трьохденного грабежу, поки в місто не вступили регулярні війська, і грабіж йшов тоді на всю, – писав О. Несвіцький. – Теж було і тепер, з попереднім набігом на місто банд повстанців, які своїми грабунками тероризували населення і створили в ньому паніку. І сам вище наведений наказ був даний, очевидно, для відводу очей, оскільки грабіж ішов на всю по всьому місту...”¹². Указаний автор у своєму щоденнику свідчить, що мирне населення часом не могло зорієнтуватися в політичній приналежності збройних формувань, які почергово займали місто („на Полтаву ідуть якісь повстанці. Хто, навіщо, чому – нічого ніхто не знає”, „в місто ввійшли загони повстанців чи якісь інші війська”)¹³. Тому, щоденно нотуючи події, О. Несвіцький вживав такі звороти: „ходять чутки”, „вперті чутки”, „тримається чутка”, „носяться чутки”, „є відомості”, при цьому часто додаючи – „чи це дійсно так?”. Щодо настроїв населення, він постійно відзначав стан тривоги, паніки, страху: „В місті якийсь пригнічений, подавлений стан: з одного боку страшна дорожнеча життя, з другого – постійна тривожна невпевненість у завтрашньому дні”¹⁴.

Заради справедливості слід зазначити, що факти пограбування суспільного майна та мирного населення траплялися серед різних збройних формувань – більшовицьких, білогвардійських, окремих отаманських з’єднань, бандитських угруповань кримінального характеру. Часто командування регулярних армій просто не спроможне було стримувати деградовані солдатські маси. Однак утвердження радянської влади супроводжувалося не просто неконтрольованим, а цілеспрямованим насильством і грабежем, початком масштабного політичного терору проти різних верств населення,

¹² Ibidem, с. 142–145.

¹³ Ibidem, с. 128, 142.

¹⁴ Ibidem, с. 172.

свідомим знуцанням над інтелігенцією, духовенством, колишніми земськими та урядовими діячами.

Одночасно через затяжну війну, виснаження сил (матеріальних, морально-психологічних) погіршувалася ситуація в збройних формуваннях абсолютно всіх військово-політичних структур. Згідно з матеріалами політичних зведень Південно-Західного фронту 12-ї і 14-ї армій про бойовий і морально-політичний стан військових частин Червоної армії за 1920 р., радянські збройні формування перебували в украй важкому становищі: погане постачання продовольством, фуражем, нестача обмундирування, озброєння, коней і техніки викликали дезертирство, пияцтво, поширення службових зловживань, партизанщини та антисемітських настроїв. Пригніченість червоноармійців посилював високий рівень захворюваності солдатів у прифронтовій смузі (свербіж, цинга, тиф, покривання тіла струпами; перебої нормального гарячого харчування викликали загальне виснаження), не кращим була ситуація в санітарних частинах (хронічна нестача медперсоналу, перев'язувального матеріалу – поранених бинтували ганчір'ям, часто брудним тощо)¹⁵. Небажання українських селян добровільно йти в Червону армію, посилення воєнних дій знижувало боєздатність червоноармійських частин. Часто поповнення, яке прибувало на фронт, було непідготовленим, бійці не вміли послуговуватися гвинтівками, легко піддавалися паніці, тому траплялися випадки, коли із 120 осіб поповнення дезертувало 60 (97 полк 12 армії), не рідкістю було й дезертирство комуністів, політруків, медичного персоналу¹⁶. Загалом радянські телефонограми з фронту, які було надіслано під грифом „цілком таємно”, показують типову ситуацію поганого (часом катастрофічного) забезпечення армії, ситуативний настрій червоноармійців – від доброго чи задовільного, до поганого або панічного. У сухій телеграфній риторичі скрізь звучить втома, виснаження матеріальне і фізичне¹⁷.

Нестабільність ситуації було зумовлене зростанням випадків військових злочинів над цивільним населенням. Прикладами масового насильства радянських військових з'єднань над мирними жителями можуть бути факти згвалтування 20 жінок і 5 дівчат (віком від 12 до 15 років)

¹⁵ Центральний державний архів громадських органів України (далі – ЦДАГО України), ф. 1., оп. 20, спр. 318, арк.1–6, 48.

¹⁶ Ibidem, арк. 141, 8.

¹⁷ Ibidem, арк. 26–30.

бійцями башкирської бригади під час наскоку в травні 1920 р. на одне з сіл у районі дислокації 12 армії Південно-Західного фронту, викрадення 57 коней, пограбування церковного майна, яке здійснили червоноармійці, побиття п'яти селян, трьох жінок і двох червоноармійців, яке вчинив п'яний комбат 392 полку тощо¹⁸. Ставлення населення до радянської влади в умовах нестабільності теж було різним – від співчутливого до недовірливого чи ворожого. Українське селянство, в силу своєї традиційної консервативності, з обережністю ставилося до чергових політичних змін в країні, часто намагалося тримати нейтральну позицію щодо зміни влади. Так, коли в одному з українських сіл після влаштованого більшовиками мітингу на тему поточного моменту та земельного питання селянам було запропоновано прийняти резолюцію, вони її відхилили, мотивуючи свою позицію „несталістю радянської влади”¹⁹.

Можемо припустити, що в умовах затяжного військового конфлікту, де всі сторони були виснажені, населення, ставши заручником, потерпаючи від постійних грабунків, реквізиції з боку військових формувань, дезорієнтоване інформаційною пропагандою різних політичних сил готове було прийняти вже будь-яку владу – в ім'я миру і безпеки (а, власне, заради виживання), кидаючись за порядком у різні боки, і, зазнаючи чергової порції насильства, зверталося до іншої сторони з надією, масово розчаровувалося в усіх претендентах на владу (і тих, хто гвалтував, і тих, хто багато обіцяючи, не міг реально захистити). Більш активна частина суспільства самоорганізовувалася в партизанські загони, окремі групи маргіналізувалися, значна кількість – насторожено чекала, не вірячи нікому, намагаючись „пересидіти”, самозберегтися, ставала пасивною, боячись за своє життя і життя своїх рідних. Так, радянські інформаційні зведення з Переяславського повіту Полтавської губернії за 1920 р. повідомляли про ворожість населення до радянських органів та недовіру до повстанців, а загалом – стан „невпевненості в завтрашньому дні”²⁰. Така позиція не викликає подиву, адже насилля над мирними мешканцями України з боку радянських органів у вигляді реквізиції, пограбувань, взяття заручників, застосування методів кругової поруки, проведення репресій за „співпрацю з бандитами” не припинялося до 1921 р. Стомлені перманентною бороть-

¹⁸ Ibidem, арк.140 зв., 20 зв.

¹⁹ Ibidem, арк. 38 зв.

²⁰ Полтавський обласний державний архів, ф. 3872, оп. 1, спр. 222, арк. 36–37.

бою, жителі пристосовувалися до радянської дійсності. Красномовну характеристику суспільно-політичних настроїв населення Переяславщини початку 1920-х рр. дає одна із телефонограм до Полтавського заввідділу управління: „... ставлення населення до банд і влади байдуже”, „відношення бідняка, середняка до експропріації куркульства байдуже”²¹.

На нашу думку, головною рисою тоталітарного менталітету став страх, а через нього – позиція невтручання, пристосуванство. Мабуть цей страх, глибоко вкорінюючись у масову свідомість, зумовлював подальшу пасивність значної частини населення. Тут і зневіра в своїх силах, у можливості щось змінити, і колосальне розчарування, відчуття абсурдності принесених жертв – що виразно звучало в творчості інтелігенції „розстріляного відродження” 1920-х рр., і певні перестороги, що закріплювали в масовій свідомості практики самозбереження та самовиживання – як головної цінності та повсякденної необхідності. У подальшому це закріпилося на рівні підсвідомості через два голодомори та масовий терор 1930-х рр., які знищили найбільш активну частину суспільства, а для іншої стали трагічним „уроком” самозбереження, сформували практику „моя хата скраю”, закрити очі, вуха, щоб ненароком не стати свідком чогось небезпечного для себе, пройти повз, не втручатися. Зрештою, – ніколи не вірити державі, навіть попри той загалом позитивний образ соціальної політики й опікування радянської влади радянським народом, щирої довіри суспільства до власної держави ніколи не було (аж до розпаду СРСР).

ДЕФОРМАЦІЯ МОРАЛЬНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ ЯК НАСЛІДОК СИЛОВИХ ПРАКТИК НАД СУСПІЛЬСТВОМ

Наслідком громадянського конфлікту в Україні став глибокий розлам суспільства, виправдання подальшої практики насильства над окремими класами, групами суспільства (безжалні реквізиції майна і помешкань буржуазії і заселення в їх квартири робітників, знущання над науковцями й інтелігенцією, духовенством). Радянські керманічі протягом 1920–1930-х рр. продовжували тактику класової боротьби та роздмухування антагонізму між різними верствами і групами суспільства. Можемо припустити, що ті, хто виявилися переможцями у кривавому протистоянні

²¹ Ibidem, спр. 449, арк.18 зв.–19.

1919–1920 рр. та опинилися біля керма нової „пролетарської держави” (як на вищих щаблях, так і на низовому рівні) вважали правомірним одержання певних матеріальних дивідендів за рахунок реквізованих матеріальних благ, адже занадто свіжими були спогади про пережиті страждання і принесені на вівтар нового життя жертви. Колосальні втрати червоноармійців, нелюдські умови на фронті, репресивні дії проти комуністів і прихильників більшовизму під час збройного протистояння в подальшому підсилювали відчуття перемоги та права на встановлення власного правопорядку. Наприклад, у секретній телефонограмі з Донецького регіону начальника політвідділу Української радянської трудової армії (оформлена з частини з’єднань Червоної армії для відбудови промисловості) в інформаційний відділ ЦК КП(б)У в березні 1920 р. повідомлялося про похорон 380 червоноармійців і робітників, розстріляних білогвардійцями та покинутих узимку в провальських степах (Провалля – нині населений пункт на Луганщині, на кордоні з Росією). На похороні були присутні близько 5 тис. робітників із 15–20 округів, похорон супроводжувала музика і ридання, а „робітники поклялися довести справу до повної перемоги над ворогом”. При цьому констатувалося „прекрасне” або „середньо добродушне” ставлення в регіоні до радянської влади, до партії – „місцями задовільне, місцями несвідоме”, або хитке, указувалося на відсутність радянських профсоюзів, оскільки місцевий ревком анулював прислані з Харкова інструкції (як шкідливі і променшовицькі)²². Попри неоднозначне ставлення населення східного регіону України до партійних органів та радянських заходів, переважання матеріальних інтересів над політичними, репресивні заходи проти робітничого населення глибоко закарбувалися в масовій свідомості, що згодом вмело використовувалося радянською агітпропагандою для роздмухування класового антагонізму.

Отже, на початок 1920-х рр. Україна отримала значну кількість фізично і психологічно травмованих людей (контузії, каліцтва, пережиті або ж самими здійснювані насильства не могли не позначитися на подальших практиках повсякденного життя, ціннісних орієнтирах). Пережиті масові страждання (абсолютно всіх сторін) до краю знецінили людське життя, можливо це зумовило в подальшому, якщо і не виправдання сталінського терору, то мовчазне відсторонення певної частини суспільства, збайдужіння (позиція жертви – не померти смертю хоробрих, а причаїтися,

²² ЦДАГО України, арк.15 зв.-16.

перечекати), вимушену (свідому чи несвідому) підтримку сталінського насильства над „ворогами народу” через збори, мітинги, „громадський осуд”, доноси (в ім’я самовиживання). Наприклад, у зв’язку з проведенням сфальсифікованої органами ДПУ судової справи Співки визволення України (СВУ), котра ознаменувала початок масового терору проти національної інтелігенції, на місцях проведено масові „акції підтримки” діяльності силових органів УСРР, озвучено „вимоги” покарати ворогів радянського ладу. Так, протягом 1929 р. у регіонах рішення про „засудження” діяльності академіка С. Єфремова прийнято за участю сотень громадян на місцевих з’їздах Рад, зборах шкільних Рад, на „організованих” мітингах трудящих²³.

Частина „борців” за радянську владу вже в 1920-х рр. глибоко розчарувалася в комуністичних цінностях та наслідках своїх „завоювань”. Масштабні насильства доби революції та громадянської війни, прояви тоталітарного режиму, що посилювалися з другої половини 1920-х рр., загострили проблему особистості, неповторної індивідуальності особи і людського життя, як найвищих цінностей цивілізаційного поступу. До цієї когорти належав український літератор Дмитро Фальківський – один із представників революційного покоління, котре боролосся за встановлення радянської влади. Перебуваючи в лавах Червоної армії 1920–1923 рр., він знаходився у відділі особливого призначення, що згодом потребувало болісного переосмислення в поетичних творах митця: „Не скажу, що й досі вірю я / В те, що вірив я колись. / Не скажу, що й досі вірю я / У правдивість юних дум...”. Низка творів літератора на тему громадянської війни підводить до думки про неправомірність масових людських жертв, нівелювання загальнолюдських цінностей заради революційної ідеї. Сильними, лаконічними поетичними рядками митець протиставляє хаос воєнних подій і зруйноване людське життя: „Одна нога в стременах. / Сніги. Вітри. Зима... / Розрубані рамена, / І голови нема. / Ще вчора був веселий: Чи думав, що кінець? / Сьогодні ж... Леле! / Мрець”²⁴. Літературний критик з української діаспори Юрій Лавріненко, характеризуючи творчість поета, писав: „Його гарна, пройнята теплом людської душі лірика – це суцільна сповідь молодій людині, яка, віддавши свою першу юнацьку віру і запал

²³ Декларация освітян, „Змичка”, 23 берез. 1929, №9(84); Протест, „Освітнянин”, 20 груд. 1929, №5, с.1; Трудящі протестують, „Змичка”, 5 груд. 1929, №34(109).

²⁴ Ю.А. Лавріненко, *Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есей*, ред. М.К. Наєнко, Київ 2001, с.219.

більшовизмові, побачила безглуздість жертв і навіки лишилась з комплексом провини та туги за чистою первісністю людини і природи”²⁵. В одній із поезій Д. Фальківський так описує стан чекіста, захопленого романтичною революційною терору: „І жах один, що жертви душу, – / Подумать тільки – душу мають... / А так – усе до болю просте... / Рука пером сім раз черкне, / І вийде слово просте: „Розстріл” / (Папір німий... мовчить... не крикне)”²⁶. У 1930-х рр. фатальне розчарування частини партійної еліти в наслідках революційних завоювань зумовило хвилю самогубств – серед них нарком освіти М. Скрипник, прозаїк, партієць М. Хвильовий, рядові комуністи і комсомольці. Так, у січні 1930 р. львівська газета „Діло”, посилаючись на радянську періодику, повідомляла, що на останньому конгресі комсомольських організацій у Москві поміж іншим було ухвалено: „почати боротьбу проти епідемії самовбивств у СРСР. Виявилось, що минулого року самовбивством закінчили життя понад 200 комсомольців і що причиною самовбивств була нужда та зневіра в комуністичні ідеали”²⁷. До причин самогубств також слід додати тиск із боку партійних та силових органів, „цькування” через пресу.

Інша частина активних учасників змагань за владу в Україні 1919–1920 рр. продовжувала свою „боротьбу” протягом двох наступних десятиліть (в радянських структурах, у всіх сферах життя – культурі, держслужбі, на посадах політруків, начдивів, голів колгоспів), так і не змігши зупинитися, відійти від практики терору, звільнитися від потреби насильства, як найкоротшого і найбільш ефективного шляху досягнення своїх цілей, задоволення амбіцій тощо. Відійшовши від революційної романтики, протягом 1920-х рр. сформувалася радянська бюрократія нового зразка, котра на всіх рівнях намагалася забезпечити себе комфортними умовами існування, перетворюючись на привілейовану верству суспільства. Цікаві факти про це містять матеріали Центральної Ремонтної Комісії Народного комісаріату Охорони здоров’я УСРР (далі – ЦРК) за 1926 р., котра вирішувала питання лікувально-оздоровчого обслуговування відповідальних партійних працівників України²⁸. Витяги про скерування на лікування та оздоровлення, затвердження списків претендентів, їх персональне пого-

²⁵ Ibidem, с.215.

²⁶ Ibidem, с.216.

²⁷ *Новини*, „Діло” 1930, 25 січ., с.5.

²⁸ ЦДАГО України, ф.1., оп.20, спр.2272, 115 арк.

дження засвідчують „ручний” режим роботи цього органу, поширення бюрократизації, коли поточні оздоровчі питання виносилися на засідання ЦК КП(б)У, сконцентровуючи їх вирішення „на горі”.

Показовими є матеріали цієї комісії щодо організації лікарні спеціального призначення та поліклініки при ній для обслуговування відповідальних працівників та членів їхніх сімей, за прикладом Кремлівської лікарні в Москві. Мотивацією для такого рішення вказано низку фактів: потреба ЦРК звільнитися від залежності лікарів, які практикують приватно, усунути „нездорову обстановку”, в яку потрапляють хворі відповідальні працівники та їхні родини в приймальнях лікарів при позачерговому їх прийомі, і, нарешті, створення спецлікувального закладу для обстеження, стаціонарного й амбулаторного лікування, що надасть „найкращу обстановку, харчування, догляд і найвищої кваліфікації допомогу (клінічну), чого не можливо досягнути при направленні хворих в загальні лікарні Охорони здоров'я”²⁹. Цьому питанню було приділено велику увагу в ЦК КП(б)У, воно неодноразово ставилося на розгляд, усупереч особливій позиції представника харківського Окружного виконкому про недоцільність такої лікарні, відсутність ресурсів та відповідного приміщення в м. Харкові, про те, що відповідальні працівники й так отримують якісну меддопомогу за державний кошт і т.д.³⁰. Звісно, такої медичної допомоги не отримували мільйони українських робітників та селян, якість медичного обслуговування яких протягом досліджуваного періоду залишалася досить низькою³¹, а на селі – практично відсутньою.

Та попри створення покращених умов і привілейованого становища в суспільстві, новоутворений партійно-бюрократичний клас очевидно так само переживав морально-психологічні й посттравматичні проблеми, викликані кардинальним зламом ціннісно-світоглядних орієнтирів, пережитим масовим насильством, якими б „високими” ідеалами воно не освячувалося. Так, медико-санітарне обстеження 1925/26 р. санітарно-побутових умов 183 відповідальних партпрацівників, яких обслуговувала ЦРК ЦК КП(б)У, показало, що найбільш поширеними серед партпрацівників були нервові захворювання – 51,1 %. У висновках комісії зазначалося,

²⁹ Ibidem, арк.9.

³⁰ Ibidem, арк.3 .

³¹ *Українське суспільство в умовах радянського ладу: повсякденний вимір. Навч. посіб.*, гол. ред. В.П. Коцур, 2-ге вид., Переяслав-Хмельницький 2014, с.70–83, 149–153.

що, крім надмірних навантажень і проблем, на стан здоров'я багатьох партійних працівників наклала відбиток „попередня революційна робота, пов'язана з підпільною роботою, багаторічним перебуванням на каторзі, в допрах”³² (ДОПР – „дома общественных принудительных работ”, так із 1920 р. називалися в'язниці). Попри популістське прагнення подібними заявами показати самовідданість парткерівництва революційній та партійній роботі на „благо трудящих”, такі заяви мали значну долю правди. Серед витягів лікувальної комісії ЦРК щодо скерування окремих партпрацівників на лікування трапляються такі діагнози як: „різко виражена неврастенія”, „епілептичні випадки в зв'язку з важким конституціональним психоневрозом”³³. Зважаючи на відносно спокійну політико-соціальну та економічну обстановку середини 1920-х рр., можемо припустити, що тяжкі психічні травми ці партійці могли одержати лише в період боротьби за владу.

Ще однією характерною рисою санітарного стану обстежених партпрацівників було зловживання нікотином (із 183 осіб курцями були 113)³⁴. Цікаво, що „потребу в зловживанні нікотином, хронічному яді” медико-санітарна комісія пояснювала не як шкідливу звичку, а потребу, викликану „вкрай напруженою нервовою роботою”. Образ чекіста – у шкірянці та з цигаркою, з конкретно-діловим стилем поведінки, специфічним партійним сленгом – згодом був відображений у радянському кінематографі. А протягом 1920-х рр. формувався стиль життя та праці парткерівника – з регулярними багатогодинними засіданнями (середня кількість засідань на 1 чол. в тиждень – 4.1, а середня кількість годин, витрачених на одне засідання, – 3.1) в „накурених приміщеннях”, що „отруюють нікотином навіть тих, хто не курить”, із постійним потоком відвідувачів (у середньому – 16 осіб на одного працівника, мінімум – 5, а максимум 30)³⁵ та відчуттям власної значущості у вирішенні чужих доль.

Той садизм, з яким згодом у 1930-х рр. слідчі тюремних ізоляторів масово „вбивали” зізнання тисяч жертв тоталітарного режиму, не можна пояснити тільки класовою ненавистю. Очевидно проблема масових репресій ще потребує поглиблених досліджень із залученням аналізу патопси-

³² ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2272, арк.70 зв.

³³ Ibidem, арк. 38, 41, 62.

³⁴ Ibidem, арк. 70 зв.

³⁵ Ibidem, арк.70 зв.-71 зв.

хології, соціології та інших суміжних галузей знань, що зможуть пролити світло не лише на механізм, а й на психологію терору, яка, на нашу думку, зумовлює абсолютне викривлення морально-ціннісних орієнтирів, оцінок та, зрештою, реального бачення навколишньої дійсності. Припускаємо, що саме пережитий етап масового насильства, страждань та перманентного страху великих груп населення створили підґрунтя тоталітаризму, заклали фундамент тоталітарного менталітету радянських громадян. Різка інверсія ціннісних орієнтирів, світоглядних і моральних основ нації, помножена на силові практики радянської політики, що відбувалися з перших днів насадження радянського режиму в Україні, зумовили ерзію цінностей, викривили традиційні моделі поведінки соціуму, зумовили глибокі травми масової свідомості.

ВИСНОВКИ

Отже, в умовах тотального насильства над українським суспільством, коли затяжні військові події знецінили людське життя та викликали негативні психологічні зрушення, відбувалася зміна ціннісної шкали української нації, а травматогенні соціальні зміни сприяли насадженню тоталітарного режиму та формуванню ознак тоталітарного менталітету радянського суспільства, прояви якого не подолані й до сьогодні. В умовах домінування силових практик держави над суспільством, головними стали цінності виживання, практика відсторонення від державних процесів, пасивна позиція громадян і недовіра до заходів влади. Патерналізм значної частини сучасного українського суспільства не в останню чергу зумовлений укоріненими в масову свідомість тоталітарними практиками радянського режиму, відсутністю сформованої політичної культури та активної громадянської позиції, зумовлених психологією страху та невірою у власні сили.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Даниленко, Віктор, Касьянов, Георгій, Кульчицький, Станіслав. 1991. *Сталінізм на Україні: 20–30-і роки*. Київ: Либідь.
- Дубічинський, Володимир. 2006. *Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів*. Харків: Школа.

- Коцур, Віктор. 1998. *Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки: (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–30-х рр.: історіографія)*. Київ: Наукова думка.
- Коцур, Віктор. 2014. *Українське суспільство в умовах радянського ладу: повсякденний вимір. Навч. посіб.* Переяслав-Хмельницький.
- Кульчицький, Станіслав. 1996. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. Київ: Основи.
- Кульчицький, Станіслав. 2009–2010. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): колективна монографія*. Київ.
- Лавріненко, Юрій. 2001. *Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есей*. Київ: Просвіта.
- Нагорна, Лариса. 1998. *Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії*. Київ: Стилос.
- Нагорна, Лариса. 2002. *Національна ідентичність в Україні*. Київ: ІПіЕНД.
- Несвіцький, Олександр. 1995. *Полтава у дні революції та період смуту 1917–1922 рр.: Щоденник*. Полтава: Рік.
- Орлова, Тетяна. 2014. „Менталітет”, [в] *Історія в термінах і поняттях: довідник: Навч. посіб.*, під загал. ред. Орлової, Тетяни, 385–386. Вишгород: ПП Сергійчук М.І.
- Орлова, Тетяна. 2014. „Тоталітаризм”, [в] *Історія в термінах і поняттях: довідник: Навч. посіб.*, під загал. ред. Тетяни Орлової, Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 632–634.
- Пашенко, Володимир, Киридон, Алла. 2004. *Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки*. Полтава: АСМІ.
- Сліпець, Петро. 2009. *Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації*. Київ: Знання України.
- Шаповал, Юрій. 2000. *Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії*. Київ: Генеза.
- Щербакова, Юлія. 2014. *Цінності об'єднаної Європи*. Київ: ВЦ Академія.
- Центральний державний архів громадських органів України (ЦДАГО України), ф.1., оп.20, спр.318, 195 арк.
- ЦДАГО України, ф.1., оп.20, спр.2272, 115 арк.
- Полтавський обласний державний архів (ПОДА), ф.3872, оп.1, спр.222, 120 арк.
- ПОДА, ф.3872, оп.1, спр. 449, 51 арк.